

HORVÁTH ZOLTÁN

Az igazság logikája

Hankovszky Tamás Kant-tanulmányaihoz

Hankovszky Tamás több igen alapos tanulmányban, valamint Fichtéről írt könyvében a logika Kant szerinti felfogását és felosztását tárgyalja. A kérdés fontosságát a kanti rendszerben már az is mutatja, hogy *A tiszta ész kritikájának* törzsét logikai terminusok tagolják fogalmak és ítéletek analitikájára, továbbá következtetések dialektikájára. Jelentős az eredmény is, amelyre Hankovszky különböző problémák nyomán jut. Eszerint Kantnak, aki az „igazság logikájának” nevezi a transzcendentális logika első részét, a transzcendentális analitikát, el kellett volna különítenie a pusztán formális logika igazságfogalmát, illetve az analitikus ítéletek igazságát. Így elkerülhetők lennének egyes következtelenségek és ellentmondások.

Az alábbiakban két kérdéshez kívánok hozzászólni. A kétféle igazság, illetve logika viszonyáról Hankovszky több helyen is kimondja, hogy *a formális feltétele a transzcendentálisnak*. Tehát valamilyen *alárendelés* viszonyában állnak. Ám kimondottan „szembenállásukat” vizsgálja, ami elfedi, sőt eltörli e mindig szem előtt tartandó kapcsolatot. Az első részben ezt igyekszem tisztázni. A második rész tárgya, hogy a javasolt elkülönítés folytán a formális logika és az analitikus ítéletek *tárgyakra vonatkozása* érthetetlen lesz. Megmutatom azonban, hogy az analitikus ítéletek igazsága vagy hamissága is tárgyakkal való *megfelelésen* alapul.

I. A LOGIKAFOGALMAK ALÁRENDELÉSI VISZONYA

1. A logikák rendje Hankovszky porphürioszi fáin

Hankovszky Tamást követve *formális* logikának nevezem a – Kant szóhasználatában – (tiszta) általános logikát, amely „elvonatkoztat a megismerés egész tartalmától”. A *transzcendentális* logika „nem vonatkoztat el a megismerés egész tartalmától”, ezért tartalmi logika (Hankovszky 2014. 184, 188–189; Kant 2004.

109, A55/B79–80).¹ A „tartalom” itt Hankovszky pontos elemzése szerint az *a priori* tárgyra vonatkozás, melynek során az értelem *maga ruházza fel* a tárgyakat olyan jegyekkel, amelyeket *a priori* ragadhat meg bennük (Hankovszky 2016b. 137–139). Ebben áll az ismeret és a tárgy közti azon *megfelelés* (korrespondencia), amely miatt a transzcendentális logika (helyesebben az analitika) – a hagyományos igazságkritériumnak eleget téve – az „igazság logikájának” nevezhető (Kant 2004. 110, 114, A58/B82, A62/B87).

E transzcendentális igazság és általában az ismeretek számára a formális logika szabályai „negatív” *feltételt* adnak. Hankovszky több helyen és módon is megfogalmazza ezt az alapvető kapcsolatot. „A predikátum egyetlen igaz ítéletben sem mondhat ellent a szubjektumnak, vagyis a szintetikus ítéletek is alá vannak vetve az ellentmondás elvének és a formális logika valamennyi törvényének” (Hankovszky 2016b. 135). A transzcendentális logika „nemesak a megismerésről, hanem a gondolkodásról is beszél, ráadásul e két jelleg egyszerre is érvényesülhet. A transzcendentális *analitika* az *a priori megismerő gondolkodást* vizsgálja” (Hankovszky 2014. 199); „minden igaz szintetikus ítéletnek, amelynek igazságát elsődlegesen a korrespondencia materiális fogalmával ragadjuk meg, formailag is igaznak kell lennie” (Hankovszky 2016a. 48). A fordított viszonyra is tekintve: a korrespondencia értelmében igaz ítéletek „mindig korrektek egyszersmind logikailag is, és azok, amelyek az utóbbi értelemben igazak, *olykor* korrespondeálnak is [...]” (Hankovszky 2016b. 134).² Továbbá „*a korrespondencia igazságnak* magának is *két rétege van*”. Például az *A* jelenségnek *B* jelenség az oka’ állításban transzcendentális igazság, általános vonatkozás a tapasztalatra, hogy *A*-nak van valamiféle oka, de csak tapasztalatilag eldönthető materiális vagy empirikus igazság, hogy ez az ok éppen *B* (Hankovszky 2016b. 139–140).

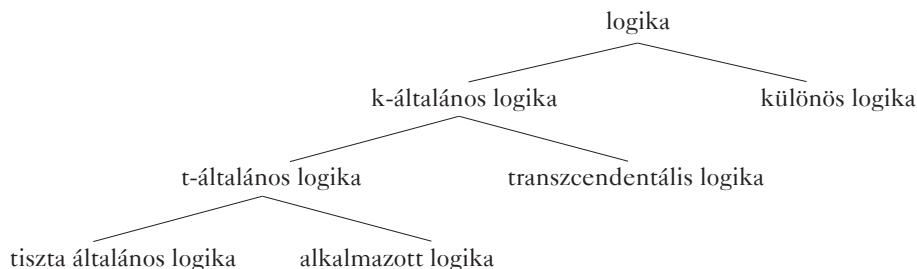
Világosan kirajzolódni látszik a kép, melyen e háromfajta igazság egymás *alá* rendelődve helyezkedik el. Csakhogy szerzőnk ábrát is közöl, amelyen a formális és a korrespondencia (tartalmi), illetve utóbbi alatt a transzcendentális és a materiális (empirikus) igazság egymás *mellett* látható (Hankovszky 2016b. 140). Van már hasonló Fichte-könyvében is (Hankovszky 2014. 188), kimondottan a logika kanti felosztásának szentelt tanulmánya érvelését pedig nyolc ilyen ábra teszi még világosabbá (Hankovszky 2015. 29–30, 32, 36–37).³ Közülük a legteljesebb az alábbi:

¹ *A tiszta ész kritikájánál* közlöm az első és második kiadás szokásosan jelölt (A/B) oldalszámát is. Az akadémiai kiadásét (AA) csak akkor, ha az adott Kant-szövegnek vagy nincs magyar fordítása, vagy utalok az eredetire.

² „[...] de nem a korrespondencia *miatt* igazak” – teszi hozzá Hankovszky, és pedig nem indoklás nélkül, de ezzel majd a II. részben foglalkozunk.

³ J. Th. Zinkstok disszertációjának kiindulásaként egész gyűjteményt mutat a logika kanti felosztását illusztráló ábrákból klasszikusnak számító és jelenkori Kant-kutatóktól egyaránt, és konklúzióját is ilyenekkel demonstrálja (Zinkstok 2013. 3, 6–7, 35, 239). E legutóbbi átvételével indítja érvelését Hankovszky (Hankovszky 2015. 32).

A transzcendentális logika mint általános logika
(Hankovszky 2015. 32)

Hankovszky határozottan hivatkozik arra, hogy ezek *porphürioszi fák*, így az egyes logikafajták helyét rajta a fölöttük lévő *genusz* és valamely *differencia specifica* szabja meg (uo. 33–35). A Transzcendentális logika Bevezetésének „A logikáról általában” című szakasza distinkciói révén igyekszik így rendet tenni e tudomány Kant szerinti felosztásában. Ennek során rendre a logikaterületek „szembenállásáról” beszél, néhol pedig mint egymás „komplementereiről” (uo. 30, 32–35, 37–38, 40). Szerinte az általános és a transzcendentális logika olyan megkülönböztetése, amely „nem annyira elkülöníti a két logikát, hanem az egyiket a másik részterületévé teszi”, jóllehet „valami lényegeset ragad meg”, nem elég ahhoz, hogy „a Kant által hangsúlyozott szembeállításuknak megfelelő súlyt tulajdoníthassunk” (uo. 32, 5. lábjegyzet).

Szerencsére éppen az a hagyományos fogalmi keret, amelyet Hankovszky használ, segíthet e két szempont összekötéséhez. Annál is inkább, mivel a terminológia alkalmazásakor következetesen az *elvonatkoztatás* fokára hivatkozik. A formális logika „elvonatkoztat az értelmi megismerés minden tartalmától és a megismerés tárgyai közti különbségtől” (Kant 2004. 108, A54/B78 – Hankovszky Tamás kiemelése). A transzcendentális logika az első absztrakciót nem hajtja végre, a másodikat azonban igen. A különös logika egyiket sem, mivel tárgyak valamely csoportjára vonatkozik, így kapcsolódik különbségeikhez. „A transzcendentális logika tehát közbülső helyet foglal el a formális és a különös között” – következtet Hankovszky (Hankovszky 2014. 189–190). Ám ez a közbülső hely az ő porphürioszi fáján sehol sem egymás alatti, hanem vagy egymás melletti, vagy ha különböző szinteken (nem egy ágon) lévő helyek közti, akkor közülük a különös logika van a legfelsőn, a tiszta általános pedig a legalsón (Hankovszky 2015. 32, 36–37). Hogyan lehetséges ez?

2. Alárendelés mint absztrakció

Hankovszky kétféle módon is elég sajátosan hivatkozik az *absztrakcióra*. Két példa az egyikre. „A különös logika alkalmazásának feltétele tehát az, hogy különbséget tegyünk a tárgyak között. Így aztán ahhoz, hogy egy másik logikát állíthassunk vele szembe, nem kell több, mint hogy e másik logika esetében elvonatkoztassunk a tárgyak közötti különbségektől” (Hankovszky 2015. 33). Az ilyen elvonatkoztatással definiált logikát „k-általános” logikának nevezi. Továbbá „t-általános” logikának hívja azt, ami ezen túl maguktól a tárgyaktól is, így a megismerés egész tartalmától elvonatkoztat. „Ebből adódik a vele szemben álló transzcendentális logika meghatározása” (uo. 35), amely nem vonatkoztat el a megismerés egész tartalmától. Ezekben az esetekben tehát az absztrakció „egy szinten álló” logikákhoz vezet (uo.), egy másik ághoz a fán a közös genusz alatt. És két példa a másikra. A tárgyak közti különbségektől elvonatkoztatás után a formális logikához vezető „teljes elvonatkoztatás majd csak egy második absztrakciós lépésben történik meg, amely további alosztályokra osztja a k-általános logikát” (uo. 33). Fordított irányban „a tiszta általános logika *genuszain* visszafelé haladunk a porphürioszi fán. Előbb a közelebbi nemfogalomhoz, a t-általános logikához [...], majd az eggyel feljebb elhelyezkedő k-általános logikának megfelelő részleges elvonatkoztatáshoz érünk” (uo. 34–35). Itt pedig a teljesebb absztrakció lefelé, a részlegesebb fölfelé visz a porphürioszi fán.

Mármost pontosan az utóbbi *ellenkezője* szokott történni a nem- és fajfogalmakkal. Vegyük éppen a Porphüriosz fáján ábrázoltakat. Ha az 'eleven test' fogalmában az 'eleven' fajalkotó különbségtől elvonatkoztatok, akkor az általánosabb 'test' genuszhoz jutok, nem pedig a vele szemben álló 'nem eleven test' fajfogalomhoz vagy az 'érző', illetve 'nem érző' alfajaihoz. A „teljes elvonatkoztatás” végül legfölkülre, a 'szubsztancia' *summum genus*ához visz, a részlegesebbek pedig, ahol sorban figyelembe vesszük az érzőképesség, az értelem, a halandóság meglétét, lefelé az állathoz, az értelmes állathoz, az emberhez (Porphüriosz 1984. 338–339, 453). Mindez világosnak látszik, mégpedig Kant logikai írásából és előadásából is (lásd például AA IX. 95, 97, 99–100, AA XVI. 553, AA XXIV. 910–912).⁴

Ahhoz, hogy az egyes logikákra alkalmazhassuk ezt, lássuk a Hankovszky elemzésének is kiindulását képező kanti meghatározásokat. A logika „az értelem szabályainak tudománya”, azon belül a sajátos logikák az értelem ilyen-olyan szabályainak tudományai. Pontosabban: az *általános* logika (az értelem általános

⁴ Zinkstok is nevezi porphürioszi fának a Kant által használt hagyományos fogalmi rendet, Clinton Tolley pedig egyenesen a fogalmi tartalmak „»porphürioszi« hierarchiájáról” beszél a kanti logikában (Zinkstok 2013. 92–95; Tolley 2007. 346 skk.). Említsük meg azért, hogy egyrészt a Kant szerinti *summum genus* nem a szubsztancia, hanem néhol a 'valami' vagy a 'dolog', de leginkább az 'általában vett tárgy', másrészt *infima speciest* csak a használat tekintetében ismer el.

használatának logikája) „a gondolkodás teljességgel szükségszerű szabályait tartalmazza”, az *alkalmazott* logika az értelem használatának szabályait „szubjektív, empirikus feltételek között”, a *transzcendentális* logika „a tárgyról való tiszta gondolkodás szabályait”, a *különös* értelemhasználat logikája „azokat a szabályokat tartalmazza, melyeket követve meghatározott fajta tárgyról helyesen gondolkodhatunk” (Kant 2004. 106–107, 109, A52–53/B76–77, A55/B80).

Ezek alapján akár helyesnek is vélhetjük Hankovszky gondolatmenetét, amelyet így foglal össze:

A k-általános [logika] elvonatkoztat a gondolkodás objektumainak empirikus meghatározottságaitól és ezekből fakadó különbségeitől. A t-általános logika *ezen felül* elvonatkoztat attól, hogy a gondolkodás tárgyakra vonatkozik-e vagy sem. A tiszta általános logika mindezekon felül elvonatkoztat a gondolkodó szubjektum empirikus meghatározottságaitól is. Mivel a t-általános, az alkalmazott, sőt a transzcendentális logika is a k-általános logika alá tartozik, mindegyikről elmondható, hogy elvonatkoztat a tárgyak közötti különbségektől: éppen ez teszi valamennyit általánossá. (Hankovszky 2015. 37–38.)

Mi történik itt? Madártávlatból nézve semmi különös. Bizonyos differenciák egyre bővülő sorával („elvonatkoztat x -től”, majd ehhez járul az „elvonatkoztat y -től”, végül az „elvonatkoztat z -től” is) egyre lejjebb jutunk a fán, bővebb tartalmú, meghatározottabb fajfogalmakhoz. Eközben mindegyikről mondható, hogy az első alá tartozik (x -től elvonatkoztatnak), ahogyan az eleven, érzékelő, értelmes, halandó test, valamint bármely, e jegyek közül az első néhánnyal bíró lény is: test.

Csak hogy az „elvonatkoztat valamitől” mégis sajátos ismertetőjegy. Kant kifejezetten *pozitív* ismérveket adó meghatározásai szerint mindegyik logika a *gondolkodás* (vagy *értelemhasználat*) szabályait tartalmazza. Az általános logika az ítéletek és a következtetések minden gondolkodás számára szükségszerű formális szabályait, a többi pedig még *továbbiakat*. Az egyik szubjektív, empirikus szabályokat, a másik tárgyakra általában, a harmadik még meghatározott fajta tárgyakra vonatkozó szabályokat *is*. Így helyükön vannak a dolgok: minél több az ismertetőjegy vagy differencia, annál inkább alárendelt a fogalom, és minél kevesebb, annál általánosabb. Ha a formális szabályokhoz hozzátett továbbiakat sorra elvesszük, mondhatjuk, hogy az így kapott logika „elvonatkoztat” például a meghatározott fajta tárgyakra, vagy – egy második lépésben – a tárgyakra általában való vonatkozástól, miáltal egyre „magasabb” logikafogalmakhoz jutunk. Ám az „elvonatkoztat ettől, attól” aligha használható egy fogalom ismertetőjegyeként. Különböztetést is mondhatnánk például, hogy a test fogalma az eleven test fogalma alá tartozik, mivel ahhoz képest egy további „differenciát” tartalmaz: elvonatkoztat attól, hogy a létező eleven-e.

A logikák viszonya tehát az, hogy a transzcendentális logika a formális *alá* tartozik. Akár „különös” logikának is tarthatjuk abban az értelemben, hogy van

saját, szabályai által meghatározott tárgyterülete: a *lehetséges tapasztalat* tárgyai minden elgondolható tárgyán belül. Bár Hankovszky elterjedt nézetként utal erre, ő maga nem fogadja el. Szerinte a transzcendentális logika – mint a *gondolkodás*, nem mint a *megismerő* gondolkodás szabályainak tudománya – nem korlátozódik tapasztalati tárgyakra és nem kevésbé általános, mint a formális logika (Hankovszky 2015. 29–32; Hankovszky 2014.187, 191–195; Hankovszky 2016b. 141). Ennek alátámasztásaként a most hivatkozott helyek mindegyikén idézi a következő, valóban megvilágító kanti passzust: „a *gondolkodáson belül* a kategóriákat nem korlátozzák érzéki szemléletünk feltételei, hanem korlátlan tér nyílik előttük, és szemléletre csupán gondolkodásunk tárgyának *megismeréséhez*, az objektum meghatározásához van szükség” (Kant 2004. 168, B166, lábjegyzet – Hankovszky Tamás módosításával). Ám „az objektumról alkotott gondolat – teszi még hozzá Kant – szemlélet híján is igaz és hasznos következményeket vonhat maga után az *ész használatára* vonatkozóan”, amely irányulhat „a szubjektumnak és a szubjektum akarátának meghatározására is, ezért itt még nem tárgyalhatjuk”. A második két *Kritika* (1788, 1790) témáira utal előre itt, *A tiszta ész kritikája* második kiadásának (1787) Dedukció-fejezetében.

A kritikai rendszer kulcsfontosságú összefüggésére mutat tehát rá Hankovszky. Mindazonáltal az idézet kifejezetten a *kategóriákra* vonatkozik, nem az egész transzcendentális logikára. Hiszen az alaptételek analitikája a kategóriák *érzéki* (idő)feltételekre alkalmazását adja meg igazságkritériumként, és a dialektika, a „látszat logikája” is oly módon foglalkozik a tapasztalaton túli tárgyakkal, hogy feltárja meg nem felelésüket e kritériumoknak. Ennyiben tehát a transzcendentális logika egészében az igazság logikája, de *nem* logikája a szépségnek, a célszerűségnek és a jósnak – holott Kantnál (nem sematizált) kategóriákon alapszik az esztétika, a teleológia és a morál is.⁵

Ezért valóban lehet és kell is a transzcendentális logikát *mint* a (tárgyakra egyáltalában vonatkozó) *gondolkodás szabályait* tartalmazó tudományt tekinteni, ahol „elkülönítjük [*isolieren*] az értelmet [...] és gondolkodásunknak csupán azt a részét emeljük ki megismerésünkéből, melynek forrása kizárólag az értelemben található”. Kant azonban ennek az *ekvonatkoztatásnak* az eredményét nem önmagában tiszteli meg e tudomány nevével, hanem az *alkalmazásra* tekintettel:

⁵ Tolley éppen ezért megkülönbözteti a *Kritika* „Transzcendentális logika” nevű részétől azt, amit ő „szoros értelemben” vett transzcendentális logikának nevez, és amelynek elkülönítésére a kanti rendszerben igen nagy súlyt helyez. E *külön* tudomány által kapcsolódnának össze a filozófia elméleti és gyakorlati, sőt esztétikai és teleológiai területei is, amennyiben az értelemben a *tárgyakra általában* vonatkozó elvei vezérlik az elme más képességeit (receptivitás, vágy, öröm) a sajátos fajta (természeti, gyakorlati, szép) tárgyak konstitúciója során. Ehhez a transzcendentális logikának a kategóriákat „mint olyanokat” kell vizsgálnia, sematizálatlanul és „izolálva” minden sokféleségtől. A „Transzcendentális logika” viszont az érzékiségtől való „teljes izolációt” nem hajtja végre, és a lehetséges tapasztalat tárgyaira vonatkozó *különös* logikának volna tekintendő, vagyis sajátosan az „igazság logikájának” (Tolley 2007. 136–149, 241).

„Ám e tiszta ismeretek használata azon a feltételen alapul, hogy a tapasztalatban tárgyak vannak adva nekünk, melyekre alkalmazhatjuk őket.” Ezért lesz a transzcendentális logika (vagy az analitika) „egszersmind az igazság logikája is” (Kant 2004. 113–114, A62/B87). Mindeközben az elkülönítve vizsgált értelem a formális logika szabályait vitathatatlanul követi.

II. AZ ANALITIKUS ÍTÉLETEK IGAZSÁGA

Hankovszky Tamás a logikák szembeállítására folytán külön igazságfogalmat javasol a formális logika számára, amihez megerősítésre vél lelni egy bizonyos szöveghelyen is.⁶ Úgy tartja, az értelem általános törvényeit tartalmazó formális logika „teljes absztraktságában el sem éri a tárgyakat”. „Mivel nincsen tartalma, amellyel a dolgokhoz kötődne, a kritikai filozófia szerint önmagában véve semmilyen kapcsolata nincsen a létezés világgal.” Minthogy e törvények egyike, az ellentmondás elve az analitikus ítéletek alaptétele, így „az analitikus ítéletek igazsága formális [...] Ezek az ítéletek tehát mindenestül a formális logikához kell, hogy tartozzanak, nem pedig a transzcendentálishoz”. Ki kell vonni őket a korrespondencia szerinti igazságfogalom hatálya alól, akár Kant egyes kijelentései ellenére is (Hankovszky 2016b. 136, 134; Hankovszky 2014.185; Hankovszky 2016a. 43–45). A jelen részben ezzel a megítéléssel szemben fejtem ki a szerintem helyes álláspontot.

⁶ Szerinte az 1800-ban megjelent *Logikában* „Kant valóban beszél” formális, illetve logikai igazságról és annak „kritériumát is megadja”. Íme: „Mert a formális igazság csupán az ismeret önmagával való összhangjában áll, teljesen elvonatkoztatva minden objektumtól és az objektumok közti különbségektől. És ezek szerint az igazság általános formális kritériumai nem mások, mint annak általános logikai ismertetőjegyei, hogy az ismeret megegyezik önmagával vagy – ami ugyanaz – az értelem és az ész általános törvényeivel” (AA IX. 50–51; vö. Hankovszky 2016b. 134; Hankovszky 2016a. 45). Az igazság azonban jelen esetben az, hogy a „Mert” és az „ezek szerint” a megelőző mondatra, illetve bekezdésekre utalva azt rögzíti, hogy az igazság általános *formális kritériumát* könnyű megadni, míg általános materiális kritériumát lehetetlen. E kettő utáni kutatásra bomlik ugyanis az igazság biztos, általános és alkalmazható kritériumának keresése; az objektív, materiális, valamint a szubjektív, formális *vonatkozást* kell elkülönítenünk ismereteinkben. Ennek megfelelő a folytatás az idézett mondat után: „Ezek a formális, általános kritériumok persze az objektív igazsághoz nem elégségesek, ám annak mégiscsak *conditio sine qua non*ként tekintendők”. Való igaz, a „formális igazság” és a „logikai igazság” kicsúszott néhol a szerző, vagyis a kézikönyvet összeállító Gottlob Benjamin Jäsche tolla alól (Tolley úgy is említi ezeket, mint Jäsche kifejezéseit, és helyettük a logikai vagy formális „konzisztenciát” javasolja: Tolley 2007. 285–286). De Kant általa felhasznált saját kezű jegyzetei is az igazság formális vagy logikai kritériumairól, ismertetőjegyeiről beszélnek (AA XVI. 250–261). Az egyik ugyan előfordul ott is, ám nem tárgyvonatkozás nélkül: „Logikai igazság a predikátumnak a tárgyként vett képzetel való összhangjában áll. Reális: a képzet vonatkozása egy valóságos tárgyra” (AA XVI. 251).

1. Hankovszky az analitikus ítéletek igazságáról

Egy tanulmányában Hankovszky pontosan az analitikus ítéletek igazságát kutatja. Érveinek egyik premisszája így szól: „Az analitikus ítéletek igazsága az ellentmondás elve alapján belátható, illetve kizárólag az ítélet szubjektumának és predikátumának viszonyán múlik”. Megjegyzi, hogy az állítás első fele a másodikon alapul, vagyis azon a reláción, hogy a predikátum fogalma „benne foglaltatik” a szubjektum fogalmában. Kant „konceptiója eliminálhatatlan részének” tekinti, hogy az analitikus ítéletek igazsága *kizárólag* az ellentmondás elvén nyugszik, szavainak ellentmondana azt „bármilyen módon is függővé tenni a szubjektum fogalmának megfelelő tárgy létezésétől” (Hankovszky 2016a. 35–37, 39).

Ám a korrespondencia elve szintén megkerülhetetlen a kanti igazságfogalomban, és abban az írásban egy e két követelmény ütközését bemutató aporia okán javasol olyan igazságfajtát, amely nem a tárgyakkal való megfelelésen alapul: „anélkül lesz igaz egy analitikus ítélet, hogy bármiféle tárgy létét feltételezné” (uo. 39, 43, 47). A második elv szerint ugyanis az alábbi két analitikus ítélet közül csak az utóbbi igaz: (1) 'a kétszögeknek két szöge van', (2) 'a háromszögeknek három szöge van'. Hiszen kétszög nem létezik, de háromszög igen, tehát (2) megfelelhet a dolgoknak. Az előbbi szerint viszont (1) és (2) igazságértéke azonos, mivel szubjektumuk fogalma magában foglalja a predikátumuk fogalmát (uo. 34–35, 37–38).

Hankovszky megoldása az, hogy „csak *valamiféle* igazságot” tulajdonítsunk az (1) típusú állításoknak, (1) „bizonyos értelemben a kétszögekre vonatkozik”. Nem szükséges tudnunk, hogyan, „[c]sak ahhoz kell ragaszkodnunk, hogy ennek az objektumvontkozásnak nincs köze az ítélet [olyan] igazságához”, amely „az ítéletnek (vagy akár csak a szubjektumfogalomnak) egy objektumhoz való viszonyán múlik” (uo. 44). Ugyanakkor „az analitikus ítéletek jelentős része, például (2), mintegy melleleg, Kant által nem reflektált okból és módon a korrespondencia értelmében is igaz. A ritka kivételtől eltekintve van egy olyan tárgy, amelyre bizonyos értelemben vonatkoznak és amelynek megfelelnek”; a háromszögeknek „tényleg három szöge van”. Talán abban az értelemben, hogy „az ítélet szubjektumfogalma kapcsolatban van ezzel a tárggyal, de maga az ítélet *mint* ítélet nincs kapcsolatban vele”. Tehát az analitikus ítéleteket általában is ez a sajátos tárgyvonatkozás és igazság illetné meg. Szerzőnk bírálja Kantot, amiért „nem ad felvilágosítást ebben a kérdésben, mert rendre az analitikus állítások formális igazságát hangsúlyozza, ahol az objektumvontkozásnak nincs jelentősége”, miközben az ellentmondás logikai elvét „erős ontológiai felhanggal fogalmazza meg”. Tudniillik így: „a tételt, mely szerint semmilyen *dologhoz* nem járul olyan predikátum, mely ellentmond neki, az ellentmondás elvének nevezzük” (Kant 2004. 184, A151/B190 – saját kiemelésem). E különös fajta korrespondencia szerinte végül is abban állhat, hogy „azok az objektumok, ame-

lyekre az analitikus ítéletek (másodlagos értelemben) igazak, maguk is ellentmondásmentesek” (Hankovszky 2016a. 46–47, 46. lábjegyzet).

Az igazság logikájáról szóló írásban Hankovszky az utóbbi gondolat kritikájából jut el az igazságfajták megkülönböztetéséhez. Kiemelve idéz egy szöveg-helyet, ahol – mint rámutat – Kant „korrespondencia értelmében vett igazságot tulajdonít az analitikus ítéleteknek”, és úgy ítél: „eljárása itt nem látszik teljesen átgondoltnak” (Hankovszky 2016b. 132). „Minden analitikus ítélet legelső alaptételéről” szól a *Kritika* szóban forgó szakasza. Kant először azt jelenti ki, hogy *minden* ítéletünk általános negatív feltétele, hogy „ne mondjon ellent önmagának; ellenkező esetben már önmagában semmis (tekintet nélkül az objektumára)”. Ugyanakkor *ha az ítélet analitikus*, akkor az ellentmondás tételét „pozitív módon” is használhatjuk igazságának megismerésére.

Ha ugyanis tagadjuk annak az ellenkezőjét, amit a *tárgyra vonatkozó* ismeret már mint fogalmat tartalmaz és gondol el, ezt mindig helyesen tesszük, magát a fogalmat viszont szükségképpen állítanunk kell, mert ha fordítva járnánk el, úgy *ellentmondanánk a tárgynak*. (Kant 2000. 184, A150–151/B189–191 – Hankovszky Tamás kiemelései, Hankovszky 2016b, 132; Hankovszky 2016a. 46, 45. lábjegyzet.)

Szerzőnk szerint „Kant nem fejt ki, hogy az ellentmondás elvének megsértése, vagyis egy logikai hiba miért és hogyan vezet ahhoz, hogy az ilyen állítás nem korrespondál a tárgyával”, hanem magában az ellentmondás – már idézett – tételében „prekritikai módon” összeköti annak „logikai és ontológiai értelmét” (Hankovszky 2016b. 132). A „*tárgyakra vonatkozó, de mégis logikai* tétel” érthetővé tenné, miért lehet a korrespondencia értelmében hamis egy analitikus ítélet: „egy ellentmondásos állítás nem korrespondálhat egy ellentmondásmentes tárggyal”. „Kézenfekvő lenne” azt mondani, hogy formális igazsága révén az ítélet korrespondál a tárgy „legalapvetőbb formájával”, „legalább egy alapvető vonásával”: az *ellentmondásmentességével*. Ám Hankovszky nem javasolja ezt az állásfoglalást, különösen éppen azért nem, mert így állítások pusztán formájuk által tárgyakról mondanának ki igazságot, tehát a formális logika is a korrespondenciaigazság logikája volna, mint a transzcendentális (Hankovszky 2016b. 132–133, 135, 3. lábjegyzet).

2. Analitikus ítéletek tárgyakra vonatkozása

Valóban tanácsos megfontoltan elfogadni olyasmit, mint az ellentmondás-mentesség egy tárgy formájaként vagy vonásaként, amellyel egy ítélet korrespondálhat. Szintúgy közelebbi vizsgálatot igénylő alkalmazása ez valamilyen ismeretetőjegynek, mint az őt létrehozó elvonatkoztató művelettel azonosítani (lásd I. rész). Ugyanakkor egészen helyes az „ontológiai felhang” észlelése – ám nincs ebben semmi, ami ne volna „kritikai”.

Már az analitikus és szintetikus ítéletek témájának felvezetése *A tiszta ész kritikájában* világosan mutatja az előbbieket természetes szerepét a megismerésben.

Az ész tevékenységeinek nagy – meglehet, legnagyobb – hányada abból áll, hogy részeire bontjuk a tárgyak már birtokunkban lévő fogalmait. Ily módon egy sereg ismerethez jutunk, s ezek, jóllehet valójában csupán tisztázzák vagy megvilágítják azt, amit fogalmainkban (ha egyelőre homályosan is) már korábban gondoltunk, mindazonáltal formailag azonos értékűnek mutatkoznak az új felismerésekkel [...]. (Kant 2004. 57–58, A5–6/B9–10.)

A legutóbbi kifejezéssel persze a szintetikus ítéletekre tér rá Kant, és kétségtelen, hogy rájuk fókuszál elsősorban. Szó sincs róla azonban, hogy az analitikus ítéletek nem „érintkeznek” a tárgyakkal: róluk szóló igaz ítéletek alkotásában áll a tisztázás. A tárgyak birtokunkban lévő fogalmainak felbontása révén *ismeretekhez* jutunk, ha nem is „új felismerésekhez”. A *Kritika* első példája analitikus ítéletre: „Minden test kiterjedt”. Elegendő, ha a testhez kapcsolt fogalmamat felbontom, „azaz tudatosítom a mindig is benne lévőnek gondolt sokféleséget, és máris eljutok ehhez a predikátumhoz”. De honnan van az, hogy „mielőtt a tapasztalathoz fordulnék, ítéletem valamennyi feltétele együtt van már a fogalomban”?

A test fogalmát előbb analitikus úton ismerhetem meg, a benne elgondolt jegyek – kiterjedés, áthatolhatatlanság, alak stb. – által. Majd kibővítem ismereteimet; visszatérek a tapasztalathoz, ahonnan a test fogalmát elvontam, és azt találok, hogy a fenti ismérvekkel mindig összekapcsolódik a súly is [...]. (Kant 2004. 59–60, A7–8, B11–12.)

A test általános fogalmát a *tapasztalatból vontuk el*, onnan ismeretesek a felsorolt jegyek; noha másképpen, mint a súly: ezeket mindig benne lévőnek *gondoljuk*, nélkülük nem beszélhetünk testről, míg súly nélkül igen, azt csak mindig vele összekapcsolódónak *találjuk*. Mindenesetre *minden egyes testre vonatkozik* a 'kiterjedés' és a többi ismérv mint predikátum egy *analitikus* ítéletben.⁷ Az értelem logikai használatának feltárásakor is egy analitikus ítéleten mutatja be Kant, hogy fogalmak csak közvetve vonatkoznak, tehát abban is *vonatkoznak* tárgyakra. „[A] 'Minden test osztható' ítéletben az oszthatóság fogalma [...] a test fogalmára vo-

⁷ Ennél triviálisabb példa a *Prolegomená*ból, hogy 'az arany sárga fém' analitikus ítélet, „hiszen ahhoz, hogy ezt tudjam, az arany *fogalmán túlmenően*, amelyben benne foglaltatik, hogy ez a test sárga és fém, nincs szükségem *további tapasztalatra* [*weitem Erfahrung außer meinem Begriffel*]” (Kant 1999. 21 – saját kiemeléseim, AA IV. 267). Az, hogy minden analitikus ítélet „teljességgel az ellentmondás elvén nyugszik, és természete szerint *a priori* ismeret”, feltételezi, hogy vannak „anyagául szolgáló fogalmak”, „akár empirikusak”, akár nem (uo.).

natkoztatik, ez utóbbi pedig bizonyos, számunkra adott jelenségekre. Vagyis az oszthatóság fogalma által közvetve alkotunk képzetet e tárgyról” (Kant 2004. 118, A68–69/B93–94).

Fordulhatunk az ügyben a logikai írásokhoz, előadásokhoz, reflexiókhoz is. A *Jäsche Logika* analitikus és szintetikus tételeket tárgyaló paragrafusa a következő példákat adja. Analitikus: „Minden x -et, amelyet a test fogalma ($a+b$) megillet, megillet a kiterjedés (b) is”; szintetikus: „Minden x -et, amelyet a test fogalma ($a+b$) megillet, megillet a vonzás (c) is” (AA IX. 111, vö. AA XVI. 671). Ez a jelölésmód, amely már az 1760-as évektől jelen van Kant kéziratosa hagyatékában,⁸ jól mutatja egyrészt a szubjektum és a predikátum közti tartalmazás vagy nem tartalmazás viszonyát a kétféle ítéletnél, másrészt a két fogalomnak a *tárgyra vonatkozását mindkettőnél egyformán*.

Hankovszky persze joggal mondja, hogy az x nem utal semmiféle konkrét objektumra, Kant célja itt az volt, hogy összevethetővé tegye az analitikus és a szintetikus ítéletek logikai szerkezetét. Mindazonáltal e cél eszközeként Kant szerinte is nyilvánvalóan feltételezi, hogy mindkét fajta ítélet vonatkozhat konkrét tárgyakra.

Látható, hogy bármi legyen is itt x , a szöveg azt sugallja, hogy tulajdonságokat lehet állítani róla, és ezáltal egyes ítéleteket igazzá tehet, másokat hamissá. Annyit tehát tudunk róla, hogy konkrét tárgyak vagy ilyenek egy osztálya feleltethető meg neki.” (Hankovszky 2016a. 41–43, 27. és 32. lábjegyzetek).⁹

Ám az analitikus ítéletekről mégis úgy tartja, hogy csak valamilyen, a korrespondenciaként értett igazsághoz elégtelen tárgyvonatkozást engednek meg. Erre

⁸ Egy idézet abból a reflexióból (1772–1773), ahol a szintetikus–analitikus distinkció már megegyezik a későbbivel. „[M]inden ítéletben két predikátum van, melyeket összehasonlítunk egymással. Ezek egyikét, amely a tárgy adott ismeretét alkotja, logikai szubjektumnak, a másodikat pedig, mely ezzel összehasonlíttatik, logikai predikátumnak nevezzük. Amikor azt mondom, a test osztható, akkor ez annyit jelent, hogy valami x -et, amit az egyik olyan predikátumként ismerek, amelyek együtt a test fogalmát alkotják, az oszthatóság predikátuma révén is elgondolok. x a ugyanolyanfajta, mint x b . Mármost a ugyanúgy x -hez tartozik, mint ahogy b is. Csakhogy különféle módon: [...]”, b vagy benne van abban, ami a fogalmát alkotja, mint az idézett kijelentésben, vagy nem, mint a ’minden test nehéz’ mondatban (R4634, Kant 2003. 771 – módosítva, AA XVII. 616–617).

⁹ Hankovszky emiatt nem elégedett Henry Allison és Hauping Lu-Adler értelmezéseivel. Előbbi szerint analitikus ítéletben az x objektumra vonatkozás „fölösleges” (még ha az valóságos is, mint Kant ’test’ példájában), mivel az igazságértéket pusztán a szubjektumfogalom analízise meghatározza. Ezzel magyarázza, hogy nem létező, sőt lehetetlen tárgyokról is alkotható analitikus ítélet (Allison 1983. 75). Lu-Adler javaslata, hogy az analitikus ítéletek egy „minimális értelemben”, tudniillik az általában vett tárgyra referáljanak mint x változóra, amely tetszőleges elgondolt tárgy helyett áll (Lu-Adler 2013. 180–181). Béatrice Longuenesse ellenben azt állítja, hogy még egy analitikus ítéletben is az x -re való vonatkozás teszi lehetővé a fogalmak összekapcsolását, és Kant mintegy az érzéki szemlélet helyére utalt vele az ítéletek logikai formájában (Longuenesse 1998. 87, 107).

indítja a logikák szembeállításával mellett a kétszögekről szóló, valóságos tárgyakra nem vonatkoztatható analitikus ítélet kellemetlen példája, amellyel most nekem is szembe kell néznom.

3. Az analitikus ítéletek igazságértékéről

Hankovszky úgy véli, az analitikus ítéletek nem a bennük szereplő fogalmak tárgyra vonatkozása, „nem a korrespondencia *miatt* igazak”. Például a 'háromszögeknek három szöge van' állítás „mintegy mellesleg” korrespondenciál, de ez nem járul hozzá igazságához, „*mint* ítélet nincs kapcsolatban” a háromszögekkel. Csak „bizonyos értelemben vonatkozik” a háromszögekre, ahogyan a 'kétszögeknek két szöge van' a kétszögekre.

Pedig e kijelentések akár matematikai bizonyítás vagy cáfolat elemei is lehetnek, melyek objektív érvényét nem akarnánk kétségbe vonni. Vizsgáljuk hát meg alanyaikat és azt, min alapszik Kantnál azok léte vagy nemléte, pontosabban lehetősége vagy lehetetlensége.

Vegye csak a filozófus a háromszög fogalmát, hadd kutassa a maga módján, hogyan viszonyul szögeinek összege a derékszöghöz. Csupán egy három egyenes vonallal bezárt alakzat, valamint ugyanolyan számú szög fogalma lesz a birtokában. És bármeddig elmélkedjék e fogalomról, semmi újat nem fog kisütni. Elemezheti és megvilágíthatja az egyenes vonal vagy a szög, avagy a hármas szám fogalmát, de nem juthat új tulajdonságokhoz, melyek e fogalmakban nem rejlenek benne. De lásson csak neki ugyanezen kérdésnek a géométer! Ő mindjárt azzal kezdi, hogy megszerkeszti a háromszöget. (Kant 2004. 568, A716/B744.)

A folytatás persze a matematika ítéleteinek szintetikus voltáról szól. Számunkra azonban az a fontos, hogy a filozófus a háromszög fogalmában rejlő tulajdonságok révén „semmi újat” nem nyújtó analitikus ítéleteket tehet *ugyanarról* a háromszögről, amelyet a géométer – *ugyanezen* tulajdonságok segítségével – megszerkeszt a papíron, felhasznál tételeiben és alkalmazhat a világ kiterjedt dolgaira. Miért teheti meg mindezt a matematikus? Attól, hogy képes *a priori* módon tárgyat adni egy háromszögnek, azaz megszerkeszteni, még kétséges maradna, nem csupán a képzelet terméke-e, ha az alakzatot nem „ama feltételeknek megfelelően gondoljuk el, melyeken a tapasztalat bármely tetszőleges tárgya nyugszik”. A képzelőerő háromszöget kialakító szintézise „teljességgel egybeesik” a jelenség apprehenziója során végzett szintézissel (Kant 2004. 242, A223–224/B271). Így korrespondenciál a tárgy a fogalommal, s ezt egy analitikus ítélet alanyától sem vitathatjuk el. Ezért használható az matematikai tétel levezetéséhez, feladat megoldásához vagy tapasztalati alkalmazáshoz: 'a háromszögeknek három szöge van' Eukleidésznel, az iskolában, a térképen és a terepen is.

Hasonló a helyzet a 'kétszögeknek két szöge van' analitikus ítéletnél. „Nézzük például a két egyenes vonal által bezárt alakzat fogalmát: ez a fogalom nem tartalmaz ellentmondást, hiszen a két egyenes és metszésük fogalma nem foglalja magában az alakzat tagadását; a lehetetlenség nem magában a fogalomban rejlik, hanem térbeli megszerkesztésében, vagyis a tér feltételeiben és meghatározásában [...]”. Ismét a geométer mondhat „újat” a fogalomról, ezúttal a lehetetlenségét, de *ugyanarról* a kétszögéről, amelyet a *hozzá tartozó jegyek* szerint kellene megszerkeszteni. És most is azon az alapon, hogy a tér feltételeit és meghatározásait – folytatva az idézetet – „objektív realitás illeti meg, azaz lehetséges dolgokra irányulnak, mivel *a priori* módon magukban foglalják a tapasztalat egyáltalán mint tapasztalat formáját”. A példát éppen arra hozta fel Kant, hogy ugyan szükségszerű logikai feltétel egy *a priori* fogalom számára, hogy „ne tartalmazzon ellentmondást, ám ennyi távorról sem elegendő ahhoz, hogy a fogalmat objektív realitás illesse meg, azaz hogy lehetséges legyen a tárgy, melyet a fogalom által elgondolunk” (Kant 2004. 239–240, A220–221/B267–268). A *korrespondencia követelményének* való meg nem felelésre ad példát kétszöggel, amit csak e fogalmat a térre mint a lehetséges tapasztalat feltételére vonatkoztatva mutathat ki a geométer.

A Hankovszky Tamás által bemutatott két egészen hasonló analitikus ítéletről tehát állítom, hogy Kant filozófiája szerint *tárgyakra vonatkoznak*, és igazságuk, ha valamiben, akkor az azokkal való *megfelelésben* áll. Közülük az egyik pontosan ebben az értelemben igaz is. Mit mondhatunk vajon a másik igazságértékéről?

Felmerül, hogy a nem létező vagy egyenesen lehetetlen szubjektumú – akár analitikus – ítéleteknek ne tulajdonítsunk igazságértéket. Mintha az antinómiák esetében azt látnánk, hogy Kant nem ragaszkodik a kétértékűség szabályához szintetikus ítéleteknél sem. „Ha két egymással ellentétes ítélet tarthatatlan feltételen nyugszik, akkor mindkettő elesik, hiába tűznek össze (összetűzésük nem valódi ellentmondás), mert elesik a feltétel, melynek alapján akár az egyik, akár a másik egyáltalán érvényes lehet” (Kant 2004. 421, A502–503/B531). Ám Kant ismételten kinyilvánítja, hogy ez úgy értendő: az összetűzés mindkét tétele *hamis*. Például a világ egészében nincs adva, ezért mennyiségét tekintve sem végtelenként, sem végesként nem létezik. Egyaránt *hamis* lehet a két ítélet: 'a világ (nagyságára nézve) végtelen' és 'a világ (nagyságára nézve) véges', mert nincsenek kontradiktórikus ellentétben egymással. Az volna a „vagy végtelen, vagy nem végtelen [*non est infinitus*]”, de a „vagy végtelen, vagy véges (nem végtelen [*nichtunendlich*])” csak „dialektikai” ellentét (Kant 2004. 421–422 – módosítva, A503–504/B531–533). Íme, az igazságérték az antinómia feloldásakor:

Ha a világ önmagában létező egész, akkor vagy véges, vagy végtelen; csakhogy [...] mind az előbbi, mind az utóbbi feltevés hamis. Így tehát hamis az az állítás is, mely szerint a világ (valamennyi jelenség összessége) önmagában létező egész volna.” (Kant 2004. 423, A506–507/B534–535.)

A *Prolegomenában* is azt mutatja az antinómiák feloldási módja, hogy Kant nem tartja igazságérték nélküli ítéleteknek azokat, amelyek szubjektumfogalma üres vagy akár önellentmondásos.¹⁰ „Két egymásnak ellentmondó állítás csupán akkor lehet egyaránt hamis, ha a közös alapjukat alkotó fogalom maga ellentmondást tartalmaz” – mondja bevezetéseként, majd ilyeneknek mutatja föl az első két antinómia tételét és ellentételét, alapjukként pedig a „jelenség mint önmagában való dolog” ellentmondásos fogalmat (Kant 1999. 117, 119). Ezt az állítást egy témánk szempontjából különösen érdekes példával világítja meg.

Egyaránt hamis például a következő két állítás: „a négyszögletes kör kerek”, és „a négyszögletes kör nem kerek”. Az első állítás ugyanis azért hamis, mert a négyszögletes kört kereknek mondja; a második viszont, amely szerint az nem kerek, azaz szögletes [*nicht rund, d. i. eckicht*], azért hamis, mert körről van szó. Épp abban áll egy fogalom lehetetlenségének logikai ismertetőjegye, hogy az illető fogalom feltételezése mellett két egymásnak ellentmondó kijelentés egyszerre válik hamissá [...]. (Kant 1999. 117 – módosítva, AA IV. 341.)

Kant itt fölöslegesen azonosítja a nem kereket a szögletessel, hiszen enélkül nyilvánvaló a kontradiktórikus ellentét, amelyre hivatkozni akar a továbbiakban, míg így nem, ha esetleg azt hisszük, a második állításban a 'nem kerek' predikátumra gondolt. Számunkra viszont a lényeg éppen az, hogy 'a négyszögletes kör kerek' és 'a négyszögletes kör szögletes' állításokat egyaránt *hamisnak* tartja.

Mert bizony könnyen igaz analitikus ítéletnek gondolnánk az efféléket: 'egy (akármilyen) kör kerek', 'egy négyszögletes (akármilyen) szögletes' – ezek szerint elhamarkodottan. Hiszen az „akármilyen” rejthet a predikátumnak ellentmondó ismertetőjegyet. Hasonló a helyzet az 'n-szögeknek n szöge van' állítás esetében: bajba kerülünk, ha $n = 2$. Igaz, nem azért, mert ilyenkor az ítélet szubjektuma önellentmondó. De nem is mindjárt azért, mert lehetetlen; ez csak *konklúziója* a kétszögről szóló gondolatmenetnek éppúgy, mint a most idézettnek. „Ismertetőjegye” van egy fogalom lehetetlenségének, azt *meg kell ismerni*, mégpedig a róla tehető állítások révén. A *kétszög* fogalma nem tartalmaz ellentmondást, ha csupán ismérveit sorjazzuk, ámde lehetetlenségéhez jutunk, ha geometriai alakzatnak vesszük. 'A kétszög síkidomnak két szöge van' – ez *hamis* állítás, mert (pontosan) kétszögűnek mond egy egyenes vonalakkal határolt síkidomot. Érdemes egyébként a példát visszafordítani is: a 'kerek' és a 'szögletes' jegye-

¹⁰ Ilyennek kell viszont lenniük a gyakorlati és az esztétikai ítéleteknek, hiszen esetükben nem a tárgyakkal való megfelelés a kérdés. Vannak továbbá elméleti ítéletek, ahol nem tudhatunk semmit a szubjektumnak megfelelő tárgyról (például ha transzcendentális idea), így nem tarthatjuk őket igaznak vagy hamisnak (lásd ehhez Tolley 2007. 236-241, 244-249). Tudásunk legalábbis nem hatalmaz fel erre.

ket csupán „filozófus módon” tartjuk ellentmondóknak, ha elfelejtjük, hogy valamilyen (matematikai definíció nyomán megalkotott vagy akár hétköznapi) szemléleti konstrukciónak az, ahol összeütközésüket *felismerhetjük*.¹¹

Összefoglalva két témánk tanulságát azt mondhatjuk, hogy bármilyen egyértelműnek tűnik is egy olyan elméleti keret leírása, mint a fogalmak tartalmukon alapuló hierarchiája Kantnál, és világosnak erre támaszkodva az analitikus ítéletek meghatározása, az alkalmazásban mégiscsak meg kell fontolnunk, mit veszünk adott esetben ilyen tartalomnak. Hiszen a logika, bármelyik válfajában, az értelem (ilyen vagy olyan) *használatának* tudománya – ahogyan arra Hankovszky Tamás is figyelmeztet bennünket (lásd Hankovszky 2014. 192).

IRODALOM

- Allison, Henry E. 1983. *Kant's Transcendental Idealism. An Interpretation and Defense*. New Haven – London, Yale University Press.
- Hankovszky Tamás 2014. *Fichte korai tudománytanának alapgondolata. Antropológia és transzcendentális filozófia*. Budapest, L'Harmattan–Könyvpont.
- Hankovszky Tamás 2015. Kant transzcendentális logikája mint általános logika. *Magyar Filozófiai Szemle*. 59/3. 29–42.
- Hankovszky Tamás 2016a. Az analitikus ítéletek igazsága. In Tánczos Péter – Varga Rita (szerk.) „...amennyiben szellemi lények vagyunk. Tanulmányok Immanuel Kant aktualitásáról. Budapest, L'Harmattan. 34–50.
- Hankovszky Tamás 2016b. Az igazság logikája. Kant a formális és a transzcendentális logikáról. *Magyar Filozófiai Szemle*. 60/4. 131–143.
- Kant, Immanuel 1902– (AA). *Kants Gesammelte Schriften (Akademie-Ausgabe)*. Berlin, Walter de Gruyter.
- Kant, Immanuel 1999. *Prolegomena minden leendő metafizikához, amely tudományként léphet majd fel*. Ford. John Éva és Tengelyi László. Budapest, Atlantisz.
- Kant, Immanuel 2003. *Prekritikai írások*. Szerk. Ábrahám Zoltán. Budapest, Osiris.
- Kant, Immanuel 2004. *A tiszta ész kritikája*. Ford. Kis János. Budapest, Atlantisz.
- Longuenesse, Béatrice 1998. *Kant and the Capacity to Judge: Sensibility and Discursivity in the Transcendental Analytic of the Critique of Pure Reason*. Princeton–Oxford, Princeton University Press.

¹¹ Lu-Adler fölveti, hogyan kezelhetné vajon Kant az 'egy kétszögű sokszög kétszögű' kijelentéssel azonos struktúrájú, de logikailag önellentmondó szubjektumú 'egy négyszögű kör négyszögű' mondatot. Ha a 'négyszögű kör' fogalom is (ahogy szerinte az analitikus ítéletek) általában vett dolgokra vonatkozik, függetlenül attól, hogy logikailag lehetséges-e, akkor az utóbbi mondat „ugyanabban az értelemben igaz”, mint a kétszögre vonatkozó. De azt is gondolhatná Kant, hogy a második puszta szavak sora, amely nem fejez ki igazságértékkel bíró ítéletet, mert szubjektumfogalmának összetevői kioltják egymást (Lu-Adler 2013.191–192, 30. jegyzet). Ténylegesen látjuk azonban, hogy Kant ebből az összeütközésből e kijelentés hamisságára következtet, és nincs okunk mást feltételezni róla akkor sem, ha az alany fogalmát a szemléleti feltételeket figyelembe véve tartja lehetetlennek. Vagyis a 'kétszögű sokszög kétszögű' állítás *nem igaz*, hanem *hamis*.

- Lu-Adler, Hauping 2013. The Objects and the Formal Truth of Kantian Analytic Judgments. *History of Philosophy Quarterly*. 30/2. 177–193.
- Porphüriosz 1984. A főnciai Porphyriosznak, a lykopoliszi Plótinosz tanítványának bevezetője. Ford. Geréby György és Pesthy Mónika. *Magyar Filozófiai Szemle*. 28/3–4. 435–453.
- Tolley, Clinton 2007. *Kant's Conception of Logic*. Ph.D. Dissertation. University of Chicago. <http://philosophyfaculty.ucsd.edu/faculty/ctolley/publications/tolley-KCL-ms-2007.pdf> (utolsó hozzáférés: 2018. 03. 19.).
- Zinkstok, Johannes Theodoor 2013. *Kant's Anatomy of Logic. Method and Logic in the Critical Philosophy*. Doctoral Thesis. Groningen. http://www.rug.nl/research/portal/files/14411737/Zinkstok_Thesis.pdf (utolsó hozzáférés: 2018. 03. 19.).